

עבודת הקולטורא: בין אומה יוצרת תרבות לתרבות יוצרת אומה
בהקשר של הלאומיות היהודית החדשה בארץ ישראל¹

א

"בהכרתה של האומה", אמר ח"נ ביאליק בנאום לרגל פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים, "תפס בינתיים המושג 'תרבות' במשמעו המקיף והאנושי את מקומו של המושג התיאולוגי 'תורה'. באנו לירי הכרה, כי כל עם שרוצה בקיום שאין בו כושה וכלימה מחויב ליצור תרבות; לא להשתמש בה בלבד, אלא ליצור אותה, ליצור ממש בידי עצמו, בכלים ובחומר משלו ובחותמת משלו"².

בדברים אלה ניסח ביאליק לא רק את מעמדו ומשקלו של המושג תרבות בעולמה של התנועה הלאומית היהודית (ואת ההבחנה בין תרבות לבין השכלה), אלא גם את ההכרה בכך שתרבות היא יצירה מאורגנת של עם. ביצירה מאורגנת ביאליק לא התכוון, בלשון מושגיה של הרומנטיקה, ליצירה 'עממית ספונטנית', אלא פשוטו כמשמעו: לכך שאת התרבות הלאומית צריכים ליצור באופן שיטתי ומאורגן ועל פי אידיאה מנחה. יש כאן תרגום להקשר הלאומי היהודי של ההגחה כי הפיכת העם (narod) לאומה (natsiya) חייבת להתבסס לא על נכסי הפולקלור והתרבות העממית (תרבות האידיש נתפסה בעיניו ובעיני רוב האידיאולוגים של התחייה העברית כתרבות עממית) אלא על תרבות גבוהה.³ מתוך הנחת מוצא זאת דובר בלשון התקופה לא רק על שאלת הקולטורא אלא גם על עבודת הקולטורא (או עבודה קולטורית);

1 דנתי באחרונה בהרחבה מתייבטים שונים בנושא זה בשלושה מאמרים: 'מעמדה של התרבות בתהליך יצירתה של חברה לאומית בארץ-ישראל' (נכרך על תולדות התרבות העברית בתקופת המגנט של מפעל תולדות היישוב של האקדמיה הלאומית למדעים); 'התרבות העברית בתקופת העלייה השנייה' (בספר העלייה השנייה בהוצאת יד יצחק בן-צבי) ו'בין 'תרבות עממית רשמית' ל'תרבות עממית לא רשמית' בתרבות העברית בארץ-ישראל, ב"ו קדר (עורך), התרבות העממית, ירושלים תשנ"ו - ועל כן אשתדל להימנע מלחזור כאן על הדברים שכתבתי שם באופן מפורט יותר; אולם לא היה אפשר ללא אי אילו חזרות על כמה עניינים עקרוניים.

2 'לפתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים', ח"נ ביאליק, דברי ספרות, תל-אביב תשכ"ה,² עמ' קלא.

3 בעניין זה ראה אצל: A. Walicki, *The Slavophile Controversy*, University of Notre Dame Press 1989, pp. 394-422

בין אומה יוצרת תרבות לתרבות יוצרת אומה

אירישיסטים וקומוניסטים וכיוצא באלה.⁴ אפשר אף לומר, שבמאמץ להשיג לגיטימציה והכרה כזאת, ובהפגמתה בקרב חלק מהציבוריות היהודית, השקיעה התנועה הלאומית היהודית המודרנית את מיטב אונה משנות השמונים של המאה ה-19 ואילך. אולם גם קבוצות אתניות לאומיות לא יהודיות רבות נאלצו להשקיע כוחות גדולים במאבק להשיג לגיטימציה, במאמץ לשקם ולבנות את זהותן הלאומית תרבותית, וכמובן במלחמה להשגת אוטונומיה וריבונות. אף יותר מזה – גם אותם עמים שזכו לעצמאות לא השיגו בהכרח את האחרות והאחידות התרבותית ששאפו אליהן. ריבונות מדינית לא היתה בהכרח תוצאה של יצירת זהות לאומית מובהקת וריבונות מדינית לא יצרה באופן 'טבעי' לכאורה זהות לאומית תרבותית. הפעילות המכוונת באמצעות החינוך והספרות היפה יצרה נורמות לאומיות משותפות אך לא אחידות תרבותית.⁵ מבחינה זאת לא היתה התנועה הלאומית היהודית שונה באופן היסטורי משורה ארוכה של תנועות לאומיות בעת החדשה. אומנם התנועה הלאומית היהודית החלה להתפתח באיחור במסגרתן של חברות אירופיות שונות, אחרי שברוב החברות כבר פעלו תנועות לאומיות ותנועות לשחרור לאומי, ובכלל זה תנועות לגיבוש הזהות התרבותית הלאומית הנפרדת, אולם לאמיתו של דבר הרבה מהתנועות לתחייה לאומית באירופה פעלו רק למן המחצית השנייה של המאה ה-19. וחשוב יותר: גם אלו שזכו להשיג עצמאות וריבונות, לא הצליחו להגיע לגיבוש תרבותי שלם, אפילו לא מהבחינה הלשונית. המאמץ הרב שהושקע בהשגת אינטגרטיביות ואוניפורמיות תרבותית, כעיקר כתחומה של התרבות הרשמית, לא הושלם במקרים לא מעטים.⁶

לעומת היעדר הרכיבים הלאומיים האקטיביים נמצא לדוברי הרעיון הלאומי אוצר של נכסי תרבות חשובים: היתה להם שפה שהיה אפשר 'לחדשה' ול'חדש' את השימוש בה; היה להם עבר היסטורי משותף, שהיה אפשר לשקם, לשחזר ולתת לו אינטרפרטציה לאומית; היו ברשותם טקסטים ספרותיים משותפים, שכחלקם הגדול 'התגלו' עליהם. לכל הרכיבים הללו, ולאחרים, לא היה בעבר ובהווה 'אופי לאומי' במשמעות המודרנית ולא ניתנה להם משמעות לאומית, אבל בעידן שבו יצירתה של זהות לאומית

על פעילות מאורגנת וממוסדת של 'סוכני תרבות' שונים לצורך תכנונה ויצירתה של המערכת התרבותית החדשה. העם איננו ישות קולקטיבית היוצרת יצירות תרבות באופן ספונטני; העם הוא מי שיוצרי התרבות צריכים להזינו ולעצב אותו. ממילא ברור שהאיריאולוגים של התחייה העברית גם הניחו שליהודים חסרה תרבות במובן שהם פירשו את המושג. אם כן, לא קיומה של תרבות לאומית עודד ויצר את תנועת התחייה הלאומית, אלא היפוכו של דבר: התנועה הלאומית היא זאת שהיתה הכוח המניע מאחורי יצירת רכיביה השונים של התרבות הלאומית החדשה. התנועה הלאומית היהודית לא היתה תולדה של תרבות לאומית מגובשת ועמוקת שורשים, שביקשה משעה מסוימת בתולדותיה להתמסד בצורה של חברה לאומית אוטונומית או ריבונית. התרבות הלאומית החדשה היתה במידה רבה יצירתה של התנועה הלאומית, שביקשה לתת לעצמה תוכן מוחשי באמצעות מכלול תרבותי שיקבע את תכניה, את הנורמות שלה ואת זהותה העצמית. במילים אחרות, גורמים שונים בתנועה הלאומית שימשו בתפקיד של האיריאולוגים והסוכנים של התרבות: הם קבעו את הרגמים והתכנים הראויים של ההווה התרבותית ופעלו באמצעים שונים ליצירתם ולהפצתם. טענה זאת עשויה להיראות כעומדת בסתירה לראיית היהודים כאומת תרבות (תרבות דתית) מגובשת היטב ורבת נכסים, אולם, כפי שנראה בהמשך, האיריאולוגים של התרבות העברית הבינו בתרבות מכלול נכסי חומר ורוח שונים בתוכם ובהרכבם ממה שלתרבות היהודית המסורתית היה להציע.

מראשיתה לא יכלה התנועה הלאומית היהודית להסתפק בטענה שהיהודים הם עם, כלומר קבוצה בעלת סימנים מיוחדים, ובוודאי שדחתה את ההשקפה שהיהודים הם אומה דתית. כוונתה היתה להוכיח שהעם היהודי אינו רק Volk או people, או narod, אלא הוא אומה (nation), דהיינו קבוצה שיש לה מכלול של תכנים וסממנים ההופכים קבוצה אתנית או עדה דתית לאומה. אבל כדי להיות דאווה לתואר 'אומה' צריכה היתה הקבוצה גם 'להוכיח' לא רק שיש לה היסטוריה משותפת או דת משותפת, אלא גם שהיא אכן בעלת כל הנכסים התרבותיים – או לפחות רוב הנכסים התרבותיים – ההופכים אותה לאומה. ואם עדיין אין ברשותה הנכסים הללו – עליה ליצדם.

לעומת עמים אחרים העם היהודי היה לא רק משולל ריכוז טריטוריאלי, אלא גם התפצל לקבוצות בעלות אוריינטציות דתיות ותרבותיות שונות, רובן מתנגדות חריפות לכל רעיון של תחייה לאומית. זהותו הלאומית, לפי ההגדרה המודרנית של 'אומה' או 'לאום', נשללה על-ידי רוב הציבוריות היהודית כמו גם על-ידי משקיפים ומבקרים מבחוץ. הצורך בלגיטימציה היסטורית ליווה את התנועה הלאומית מראשיתה, והפולמיקה האינטנסיבית שלה כוונה נגד מתבוללים, דפורמים ואורתודוקסים,

4 ראה בקובץ: הציונות ומתנגדיה בעם היהודי, ח' אבני וג' שמעוני (עורכים), קובץ מאמרים, ירושלים 1990.

5 ראה אצל I. Even Zohar, 'The Role of Literature in the Making of the Nations of Europe, Lecture in the Santiago de Compostela Anniversary Meetings', *La Europa de las Literaturas*, 6 May 1993. תודתי לו שאיפשר לי לעיין בכתב היד של הוצאה.

6 ראה לדוגמה המקרה האיטלקי: S. Romano, 'Language and Nation: The Italian Case', in: J. Alpher (ed.), *Nationalism and Modernity: A Mediterranean Perspective*, Haifa–New York 1986, pp. 103–115

הגדרה פוליטית. מאידך גיסא, הגדרת היהודים כ'אומת תרבות' יכלה לבסס את התביעה להפיכתם גם ל'אומה פוליטית', בין שיהיה זה ברפוסים של אוטונומיה פוליטית ובין שיהיה זה ברמות של ישות מדינית ריבונית. ואכן, התפתחותה של התרבות היהודית החדשה (באידיש ובעברית כאחד) החלה באירופה מראשית תקופת ההשכלה ונמשכה עד מלחמת העולם השנייה. אולם חשוב להבחין בין האופי של התפתחות התרבות היהודית הלאומית בארץ ישראל לבין מגמות שונות בתולדות התרבות היהודית באירופה.

ההנחה שיצירתה של אומת תרבות היסטורית או רוחנית יהודית, שהיא ביטוי לעצמיות הרוחנית הלאומית והיא היוצרת את הלכידות והזהות של החברה, איננה תהליך 'ספונטני' אלא אמורה להיות תוצאה של פעילות תרבותית חינוכית מאורגנת. היתה מוסכמת גם על חסידי האוטונומיזם התרבותי במזרח אירופה. שמעון דובנוב, למשל, דיבר על תרבות לאומית אוטונומית, שהיא 'המשך ושכלול לכל מה שיצר העם במשך חייו ההיסטוריים הקדומים'.⁹ אולם, לפי השקפתו, בחברה הלאומית האוטונומית במזרח אירופה תהיה זאת תרבות שתצמח באופן אורגני מתוך ההווה התרבותית הקיימת (ועל כן תהיה מיוסדת על לשון האידיש), בעוד שבחברה לאומית בארץ ישראל, האמורה להתבסס על העברית – אם בכלל תוכל לקום כזאת – התרבות הלאומית תהיה יצירה מלאכותית (וגם ריאקציונית) ונטולת שורשים.

המשותף לתפיסה הלאומית האוטונומיסטית ולתפיסה הלאומית העברית (הציונית) היה, כמובן, בהגדרתם של היהודים כ'אומת תרבות', כלומר, כקבוצה שייחודה בא לידי ביטוי במסורות התרבותיות שלה ובגכסי התרבות הקיימים שלה. בהפיכת ה'תרבות' לסימן המגדיר ומאפיין את זהות הלאומית של העם היהודי בידי ה'לאומיים' לא היה משום מיפנה רדיקלי במחשבה היהודית של המאה ה-19. בעלי העמדה ה'חופשית' גרסו שלא ה'דת' אלא ה'תרבות' היא שמעניקה לעם את צביונו כאומה. מה שחידר את הניגודים הפנימיים בין מי שראו בתרבות תחליף לדת היה הגדרת התכנים של התרבות. הניגוד הבולט היה בין מי שראו בעברית לשון לאומית וב'הטריטוריה הלאומית ההיסטורית' (המולדת) רכיבים מרכזיים וחיוניים של הזהות התרבותית היהודית לבין מי שדחו את חשיבותם של אלה.

הפנייה של התנועה הלאומית היהודית אל העבר ההיסטורי ואל המורשה התרבותית של העם לא באה רק כדי להוכיח שהיהודים היו בעבר 'אומת תרבות', שהצטיינה בעבר בתרומה ייחודית וסגולית של יצירתה האינטלקטואלית והתרבותית לענפיה ולסוגיה, ועל כן הם מסוגלים להשתלב בתרבות האירופית המודרנית ולתרום לה מכשרונם; היא נועדה להוכיח שליהודים היתה תרבות לאומית כוללת ורבת חיוניות, שאפשר לחדש

קולקטיבית היתה מעשה בהיסטוריה, מעשה פדי יוזמתם ופעילותם של חוגים שונים, העובדה, שלרשות יוצרי הלאומיות היהודית החדשה עמדו נכסי תרבות עשירים, שאפשר היה לנצל אותם לצורך הבנייה מחדש על-ידי כך שהוענקה להם משמעות חדשה, היתה יתרון גדול. אין זה פלא איפוא, שמראשית 'תנועת ההשכלה' החלה היצירה של הנכסים התרבותיים החדשים על-ידי גילויים מחדש והפיכתם לנכסים ידועים ברבים על-ידי הפצתם בידי סוכני תרבות שונים, ועל-ידי כך שהוענקו להם לגיטימציה חדשה, מעמד חדש וערך חדש. סוכני התרבות לא היו צריכים ל'המציא' אפוסים לאומיים, להפוך דיאלקט לשפה, לכתוב יצירות ספרות המגלות את 'רוח האומה' וכיוצא בזה. הם עשו, כמובן, גם את כל הרברים הללו, ובעיקר כתבו יצירות ספרות שהיו אמורות לבטא את 'רוח האומה' ולהפיץ את תכניה בקרב הציבוריות הרחבה, אבל בו בזמן יכלו לחשוף ברבים תרבותיים רדומים או נעלמים ולהפוך אותם לחלק בלתי נפרד של המכלול התרבותי הנורמטיבי: הספרות היהודית של בית שני, ספרות 'תור הזהב' בספרד, גישה חדשה לספרות האגדה וכדומה. מהבחינה הזאת הצלחתה המהירה יחסית של תנועת התחייה הלאומית ליצור נכסי תרבות חדשים לא היתה רק פועל יוצא של פעילות אינטנסיבית, ואפילו קדחתנית, בפרק זמן קצר יחסית, אלא גם תוצאה מובהקת של העובדה שפעלה על מצע קיים. אין גם ספק, שידיעת קרוא וכתוב והיחס לספרות הכתובה בחברה היהודית השפיעו השפעה חיונית על מהירות ההתקבלות של הרעיונות החדשים ושל נכסי התרבות החדשים.⁷ במילים אחרות, אם יצירת האומות החדשות באירופה היתה תהליך של 'יצירה' או 'המצאה' (invention), הרי ל'ממציאי' התרבות היהודית החדשה היו הרבה יתרונות ברמותם של נכסי תרבות שמישים, ואלה גם סייעו להם להפיץ ולהפנים את הזהות החדשה שיצרו לא רק בקרב האינטליגנציה אלא אף בקרב שכבות רבות.

ב

הטענה שהיהודים הם 'אומה היסטורית' ו'אומת תרבות', כשלעצמה לא היתה חייבת להוביל למסקנה בלתי נמנעת, ולפיה הם ראויים או זקוקים למדינה ריבונית; הגדרת היהודים כ'אומת תרבות' (kulturnation) יכלה לשמש בסיס – ואכן שימשה בסיס – לתביעה לאוטונומיה תרבותית ואפילו לשמש בסיס להתנגדות עקרונית ומעשית למימד הפוליטי של הלאומיות.⁸ במילים אחרות, גיבוש היהודים כ'אומת תרבות' אין פירושו

7 ב' הרשב, 'תחייתה של ארץ-ישראל והמהפכה היהודית המודרנית: היהודים על תמונת-מצב/ נחית גרץ (עודבת), נקודת תצפית: תרבות וחברה בארץ-ישראל, תל-אביב 1986, עמ' 7-31.

8 ש' דובנוב, 'היהודים כאומה רוחנית (תרבותית היסטורית) בקרב אומות מדיניות', מכתבים על היהדות הישנה והחדשה, תרגום: א' לוינסון, תל-אביב תרצ"ז, מהדורה חדשה ומתוקנת, עמ' 38-26. ראה גם מאמרו 'על החינוך הלאומי', שם, עמ' 63-72.

9 ש' דובנוב, 'תורת הלאומיות הישראלית', שם, עמ' 21.

את טבעו והלך-רוחו בדרך מלאכותית; דבר שלא יוכל האדם לעשותו מבלי שתקדע נפשו לקרעים שאינם מתאימים ומבלי שיראו דשמי הקדע הזה גם בתכונת עבודתו ופריה? [...]¹¹

או:

התרבות הלאומית – גם מטרה היא לנו וגם אמצעי. מטרה – באשר זוהי צורת קיומה היותר נעלה של כל אומה ואומה; אמצעי – באשר זהו כלי זיננו היותר נאמן במלחמת קיומנו. מלחמה זו מכוונת נגד כוחות-ההרס של סביבת-החורף הזרה שבתוכה השקיע אותנו גורלנו ההיסטורי. סביבה זו פועלת באלפי צנורות של השפעה, המצודדת את הנפש בכוחה האדיר של הציביליזציה השלטת והמסמאה את העינים בזהר קסמיה הכלכליים, התרבותיים והטכניים, מלעזיה ומטמיעה מן ההכרת את כל המיעוטים הלאומיים, ומכל שכן – מיעוט גרף ותסרי-הגנה כעמנו. אין בכוחנו לבטל את פעולת הלחץ הזה הבא מן החורף לכלותנו, באשר לתנאי קיומנו בגולה אין אנו קיבוץ עצמאי המוזהר אוטרקיה כלכלית ותרבותית היונקת משורשי עצמה והגיונה בכוחות עצמה. אוטרקיה תפשית כזו איננה אפשרית בגולה.¹²

לדברים האלה של אחר-העם ולהדם בדברי לוינסון יש, כמוכן, אופי דומנטי (ואוטוויסטי) מובהק. הם נותנים ביטוי להנחה, שבגולה היהודים הם קבוצת מיעוט ועל כן קבוצה תלויה (dependent) מהבחינה התרבותית. על כן, אוטונומיה תרבותית, שבה תתמש העצמיות והייחודיות של התרבות, תוכל לצאת אל הפועל רק במקום שבו לא תהיה התרבות חשופה באופן גלתי מבוקד להשפעת תרבויות הרוב השכנות. אולם בצד המימד הרומנטי העמוק הזה רעיון התחייה הלאומית התרבותית בארץ ישראל קשור קשר עמוק לרעיון הקידמה (progress), כלומר קידמה תרבותית. להלכה אפשר להסיק מדברים אלה, שהלאומיות היהודית בגירסתה הציונית התעלמה מהתוצאות של הליכי האקולטורזיציה והמודרניזציה שעברו על התברות היהודיות במזרח אירופה, ממוסדות תרבות שפעלו בהן ומיצירות התרבות שנוצרו בהן, שהפעילות והיצירה התרבותית בארץ ישראל היו המשך וענף שלהם, או מתרומת היהודים לתרבות הכללית. ההיפך הוא הנכון; התרבות היהודית בגולה נתפסה כמתחרה בתרבות העברית, ומנקודת מבט אידיאולוגית נתפסה כתברות תסדה ופגומה משום שאיננה מהווה תוצר של חברה לאומית 'אמיתית', תרבות לאומית 'אמיתית'. בכל מקרה, מעבר לנקודת המבט

את פניה ולהמשיך לטפחה, וזאת לא במסגרתן של תרבויות לאומיות אחרות (או במסגרתה של 'התרבות האוניברסאלית', ה-Weltkultur), אלא במסגרתה של ישות לאומית ('הגוף הלאומי'). במילים אחרות: 'התרבות' נתפסה כגילוי של הישות הלאומית, כאישיות קיבוצית וכביטוי שלה בעת ובעונה אחת; היא הביטוי לכושר היצירה הפנימי האימננטי של הקבוצה; היא הביטוי ל'רוח' (גניוס) המיוחדת והסגולית שלה. היא במכלולה ובכל חלקיה משקפת את המסורת הייחודית של העם ומבחינה בינו לבין האומות האחרות. מדובר לא רק באופי הסגולי של היצירה הרוחנית לסוגיה אלא גם בתכונות אופי קיבוציות, בדפוסי התנהגות וכדומה. 'תרבות', לפי ההשקפה הרווחת, איננה רק 'סך הכל' של מרכיביה אלא היא הכוח הדינמי המעצב את הגודל של העם ושל התפתחותו. ב'דוח העם' הכוונה היתה לאותה אידיאה מרכזית גלעינית ומקיפת כל, הקובעת ומפנימה בקבוצה צופן של הבנת העולם, תיאור העולם וההתנהגות בעולם, ויוצרת סגנון ייחודי אופייני. 'תרבות' הינה קודיפיקציה – בין שזאת מנוסחת בספרות קנונית ובין שזאת מופנמת בהתנהגות הקיבוצית – של ההתנהגות האנושית: אופני מחשבה, אמונה, מוסר, מערכי סמלים, משפט, אומנות וכד'.

כתוצאה מהשקפה זאת נתלו ציפיות רבות ב'תרבות', ובמרכז הספרות, ולכן באו אליה בתביעות גדולות וכמעט בלתי אפשריות. ה'לאומיות' תבעה מן 'התרבות' להעניק לה תוכן ברור: לא רק רעיונות או 'דגש לאומי', אלא מכלול רכיבים בעל אופי אחרות:

הלאומיות התרבותית מבקשת לפתח את דוח העם, לשכלל את תכונותיו, להאדיר את כל הקניינים שרכש העם במשך חייו ההיסטוריים ולהגן עליהם – קניינים מעין השפה, המסורת, המידות, האמונה וצורות החיים [...]. רוח העם הינו סכום כל כוחותיו, סגולותיו ותכניו, וכן המידות, המסורת, האמונה, הרגשות, הרעות המוסר, המושג על הטוב, היפה והאמתי – שהם התרבות.¹⁰

רפרי הלאומיות העברית גרסו כי העצמיות התרבותית תוכל לבוא לידי ביטוי ומימוש רק במסגרתה של חברה אוטונומית דוברת עברית בארץ ישראל:

[...] האמנם אין שום הבדל בין עבודתו של אדם בתוך עמו, בתוך אותה "סביבה" שהולידה אותו ונתנה לו את כשרונו, שבה התחיל כוחו להתפתח וממנה נחל ראשית הכרתו האנושית, מושגיו ורגשותיו היסודיים, אשר נשתרשו בלבו לעולם באותה צורה שנקבעו בו בילדותו, ובין עבודת האדם בתוך עם זר ומתנכר לו, בעולם שאינו שלו ושאי אפשר לו להתאזרח בתוכו אלא אם כן ישנה

11 אתר העם, 'דרך הרוח' (קבוצה שנייה), כל כתבי אחד העם, תל-אביב תש"ג, עמ' קיט.
12 א' לוינסון, התנועה העברית בגולה, לונדון תרצ"ה, עמ' 168–169.

10 ג' סירקין, 'דברים אחדים על הלאומיות', ברל כצנלסון ו' קופמן (עורכים), כתבי נחמן סירקין, כרך ראשון, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 198–207.

היה לעלות יפה רק ביזרה הרשמית של הקונגרסים – למעשה, גם לא שם – אבל לא יכול היה להתממש במסגרת חייה של התנועה הלאומית כיוצרת חברה לאומית. הויכוח בשאלת 'הקולטורא' בתנועה הציונית היה תוצאה של המאבק בין מי שסברו שהצלחת הציונות מעוגנת בהכרח ביצירתם של ערכי תרבות חדשים לבין מי שדאו במושג תרבות מערכת ערכים חילונית שאיננה מעוגנת במסורת הדתית. כידוע, סבר הרצל שמטרתה הרשמית של הציונות כתנועה מדינית היא ליצור מסגרת חדשה של קיום יהודי בארץ ישראל. נדמה היה להרצל, שיש רי סיבות ונימוקים לראות ב'מדינה יהודית' את הפתרון הנחוץ לשאלת היהודים, בלי שיהיה צריך באופן רשמי לקבוע ולהגדיר מראש את ערכיה ואת זהותה התרבותית, בודאי לא באופן רשמי ומחייב. לכן לא הציג את היהודים כ'אומת תרבות', המבקשת לאפשר לה קיום עצמאי ועצמי בטריטוריה משלה כדי שתוכל לממש את האישיות התרבותית הסגולית שלה, אלא יותר כ'אומת גודל' הצדיכה לברוח מפני גורלה ההיסטורי בגולה. היה לו, כידוע, חשש עמוק ומוצדק מפני האפשרות שויכוח על מהותה ועל תכניה של התרבות הלאומית יפלג את התנועה הלאומית הפוליטית כבר בראשיתה, ואולי גם יחסל אותה. (אחד העם) יריבו הגדול, הליעיג על החשש הזה מפני "האימה שמטילה הקולטורא על הציוניים": "די להשמיע מעל הבמה את המלה הנוראה 'קולטורא' – מלה שאין נעלה ונשגבה ממנה בכל אוצר הלשון האנושית – ומיד יזרעו האויר מן הקולות הנשמעים גם מימין וגם משמאל, כאלו הגיע יום הדין הגדול, שבו יצא משפטה של הציונות לחיים או למוות".¹⁴ מנקודת המוצא המדינית פוליטית שלו, הצדק היה עם הרצל: אל ההישג המדיני שביקש להשיג (ה'צ'ד'ט) היה אפשר להגיע גם מבלי שהתנועה הציונית תגדיר באופן רשמי מהי 'התרבות הלאומית'. במילים אחרות: במישור הרשמי הרצל ביקש ליצור הבחנה ברורה בין המטרה הפוליטית לבין התוכן התרבותי.

הקמת חברה חדשה מלווה באופן בלתי נמנע ביצירת מוסדות ובקביעת גורמות, אם בדרך של קודיפיקציה ואם בדרך של הפנמה באמצעות החינוך, הספרות והמערכת הפוליטית. התרבות-הלאומית החדשה שהתגבשה בארץ ישראל משנות השמונים של המאה ה-19 ואילך יצדה לא רק רכיבי זהות חדשים, תודעה וחוויה משותפת, אלא גם מציאות תרבותית ממשית משותפת. לפיכך צריך היה לקבוע את הגורמות התרבותיות הרווחות בה, את כללי ההתנהגות ואורח החיים; להקים את כל מוסדות התרבות הנחוצים ולקבוע את התכנים של תוצרתם. במובן הזה הלכה הציונות בדרך של הקונסטרוקטיביזם הפולני, למשל, שאורי המפלה במרד של 1863 הפנה את כל מרצו ל'עבודה אורגנית', כלומר, לפעילות אינטנסיבית של טיפוח התרבות הפולנית

האידיאולוגית הערכית עומדת העוברת, שההבדל המכריע בין התפתחות התרבות היהודית במזרח אירופה לבין התפתחותה בארץ ישראל נעוץ בכך, שבארץ ישראל היה צריך ליצור מבדאשית את כל המרחב התרבותי כעת ובעונה אחת עם יצירתה של התורה היהודית החדשה. בארץ ישראל לא היה מדובר בפעילות של מוסדות תרבות שונים, ביצירתו של מרכז ספרותי או ציבור קוראים חדש, ואף לא ביצירת רשת חינוך לאומית – אלא במרחב תרבותי שלם ומלא. במילים אחרות, בהקשר הארץ ישראלי לא היה מדובר רק ביצירה ובהפנמה של ערכים תרבותיים חדשים, בטיפוח רגש של סולידריות לאומית ובזיקה לספרות העברית החדשה וכדומה. מדובר היה ביצירתה של מערכת תרבותית שלימה, על כל רכיביה; מערכת שכל חלקיה קשורים זה בזה, טבועים בחותם אחד וקובעים את זהותה של התורה. יצירתה של תרבות לאומית חדשה היתה, כאמור, גם מטרתו של הרעיון האוטונומיסטי ושל ה'בונד', אבל רק בארץ ישראל היה מדובר ביצירתה של תרבות לאומית כוללת ובאייתלות כלשהי שלה בשוק התרבותי ה'חיצוני'. במילים אחרות, היה מדובר במצב של תלות מוחלטת ב'שוק התרבותי' העברי ובהיעדר 'שוק תרבותי' חלופי אחר. מכאן ברור, כי כשמדובר בתרבות עברית בהקשר הארץ ישראלי, אין מדובר רק בהופעתה של ספרות עברית או בפעילות אינטלקטואלית מחקרית, אלא ביצירתה של ריאליה תרבותית כוללת. ריאליה זאת נתפסה הן כ'חיים הפנימיים', כמערכת ערכים וסמלים חדשה, כ"Weltanschauung", השקפת עולם חדשה ב"Kultur", כפי שהבין אותו האידיאליזם הגרמני,¹³ כיצירת פילוסופיה, ספרות ואומנות לאומית הנוגנת ביסודי לייחוד (Echtheit) הלאומי, והן כמכלול של כל פריטי הריאליה התרבותית (הצריכים גם הם, בחלקם הגדול לפחות, להיות מעוצבים בחותם הייחוד הלאומי). העיסוק הרב במחקר ביצירת המסורת התרבותית הלאומית, על תמונת העבר שלה, המיתוסים והסמלים שלה, ולא פחות מכך העיסוק בעימות שבין דת לתרבות וביחסים שביניהן, השכיחו את החשיבות הרבה שייחסו מנסחי הדגם של התרבות הלאומית לצורך ביצירת תרבות המבוססת על השכלה כללית, טכנולוגית ומדעית, ועל התהליך האינטנסיבי של יצירת מוסדות התרבות למיניהם.

ג

אכן, הויכוח ב'שאלת הקולטורא' היה ויכוח עקרוני, מהותי וחשוב, אבל הניסיון לדחות אותו או להשהותו נידון לכישלון מראש.

נסיונו של הרצל לרחוק את 'שאלת הקולטורא' ממוץ לסדר היום של הציונות יכול

13 E.H. Gombrich, *In Search of Cultural History*, Oxford 1969; פ' מנדס-פלור, 'הלאומיות שכלב – היבטים פילוסופיים בהומאניזם העברי של מרטין בוכר', דברים לזכרו של מרטין בוכר, ירושלים תשמ"ז, עמ' 34-38.

14 דרך הרוח (קבוצה שנייה): 'תחית הרוח', על פרשת דרכים (לעיל, הערה 11), שם, עמ' קיב.

'נשפיע' על הסביבה הרבה יותר מאשר על-ידי השפעה מפורדת.¹⁸ במילים אחרות: חברה לאומית נוצרת על-ידי פעילות יוזמה וכוללת, שתכליתה ליצור מירקם כולל של פעילות אינטנסיבית שתברא תרבות לאומית ייחודית. השקפה כזאת לא היתה ייחודית לז'בוטינסקי לבדו אלא בעצם משותפת לכל מי שדנו באופיה של 'התרבות העברית' לא כאידיאה אלא כמערכת מוסדות וכמערכת נורמטיבית. "לא אנו היחידים בין האומות והלשונות המתוננים ב'מהות עצמית'", כתב א' ציוני (וילקנסקי) במאמר בשם 'הגנים התלויים'. "מהות-עם' היא התכונה המקובצת המתגלית ביצירות מקוריות ובאחרות-חיים עצמיים, אבל בעידן המודרני 'מהות' זאת חדלה להיות מ'עוד אחד'", ועל כן רק יצירה תרבותית הנעשית במסגרת 'הגוף הלאומי' ובטריטוריה הלאומית, יכולה לתת ביטוי מלא ושלם ל'מהות'. תרבות לאומית איננה 'ספרים ומגילות' או אומנות, אלא בכל המירקם של החיים הלאומיים.¹⁹

אומנם נשמעו קולות ספקניים, ובראשם קולו של ברנר, שלא האמינו כי אפשר להגדיר מראש את מהותה של 'תרבות לאומית', או שלא סברו שאפשר לתכנן אותה על-פי דגם קבוע מראש.²⁰ עם ישראל, כתב, הוא עם חסר 'סכום-נכסים קולטורלי' ואין לו 'קולטורה לאומית פוריה', אבל קולטורה לאומית אינה נעשית

באופן מלאכותי על-ידי הסתדרויות וקונפדרציות וקונגרסים ודרישות מהקונגרסים הציוניים: "עסקו בקולטורה!", אלא היא נוצרת בהמשך הדורות על-ידי עבודת יצירה ארוכה ומשותפת של העם והאינטליגנציה; והואיל ולגו, העברים המשכילים-הלאומיים, השרידים האחרונים, אין לא עם במובן הקולטורי (עמנו הוא חומר אימיגרנטי, וחומר לא משובח, ואימיגרנטים, בכל אופן, אינם בוראים חיים ונכסים קולטוריים) ולא אינטליגנציה במובן האירופי [...], הרי שצדק האומר, כי לנו אין מה לדבר על אורגניזציה לקולטורה.²¹

בדברים הללו של ברנר יש הן ביטוי ל'ריאליזם פסימי' והן לתפיסה דומננטית אורגניסטית, העומדת בניגוד מוחלט לתפיסה של 'עבודת תרבות אורגנית' כפי שהבינו אותה בעלי ההשקפה ה'פוזיטיביסטי' ריאליסטית. מי שסברו כי טיבו ואופיו של היישוב היהודי החדש יבוא לידי ביטוי בתרבותו הלאומית לא יכלו להסכים להנחה, שתרבות זאת תתפתח באופן 'ספונטני' והדרגתי מ'למטה' במשך דורות, עד שתבשיל ותקבל את צביונה וסגנונה הברור; לגבי דידם צדיכה התנועה הלאומית גם ליצור את התרבות הלאומית וגם לעצב את תכניה על-ידי עילית יוזמת.

['עבודה מן היסוד' [praca u podstaw]: הקמת בתי ספר, ספריות, מכוני מדע, מועדוני ספורט, תיאטרות, מוזיאונים וכדומה].¹⁵

דוגמא מובהקת לתפיסה 'אורגנית' קונסטרוקטיבית' כזאת של התרבות באה לידי ביטוי מובהק בדבריו של ציוני מדיני כמו זאב ז'בוטינסקי. ההישג המדיני של 'הצהרת בלפור' היה, לדעתו, תנאי הכרחי להתפתחות התרבות הלאומית וליציקת התוכן הלאומי תרבותי בחברה היהודית הארץ ישראלית, ואף אמור היה ליצור את המנגנונים לכך; אבל עצם גיבושו של התוכן התרבותי אמור היה להיות תהליך הדרגתי, שרק אחרי שיניע לבשלות יכשיר את היישוב לריבונות המדינית. באוגוסט 1920 כתב זאב ז'בוטינסקי:

יש אמת אחת, אמת בלתי-נעימה לחך הלאומי, אך אותה צריך לעכל. טרם בגדנו בשביל שלטון עצמי מדינתי במלוא מובן המלה. שלטון עצמי מדינתי בימינו איננו אותו הדבר הפשוט, אשר ידעוהו דורות העבר. אי-אפשר בימינו לברוא ממלכות במאמר, כמו שנוצדו סרביה או בולגריה בזמן – ליצור ממלכות חפשיות ופרלמנטריות במקום שאין עוד מסורת תרבותית נכונה ומבוססת. מה שיצליח בצ'כוסלובקיה ובפולניה לא יצליח כסוריה ובארץ ישראל [...]. אל סף החופש המדיני מוביל רק נתיב אחד ושמו "תרבות" – נתיב אחד ויחיד, ואין שני, ואין קפיצת-דרך ואין קפנדריה. השכלה רחנית, שיפור וסידור תומרי וציבורי, לאמור עבודה איטית, מתמידה ומקפידה, זוהי הדרך לשחרור המדיני.¹⁶

לכאורה אפשר היה להניח שז'בוטינסקי התכוון ל'תרבות פוליטית', שאליה צריך להכשיר את היישוב. למעשה התכוון לתמורה רבתי ב'מצב הקולטורי' של היישוב. 'יצירה תרבותית', תור והרגיש פעמים הרבה, איננה רק ערכים מופשטים וסמלים, אלא שורה ארוכה של מוסדות ושל פעילויות: הקמת בתי ספר לאומיים, הדפסת ספרים בלשון העברית, הפצת השפה העברית ברכים שונות. "צריך ליצור בתי-ספר, שיעורי-ערב, גני-ילדים, מגרשי-משחקים, במות עבריות, ספרי-לימוד, ספרי-קריאה, ספרי-מדע, מילונים, טרמינולוגיה מדעית, מפות לתיאור הארץ, מפות לתיאור הטבע, אוניברסיטה, טכניקון, פוליטכניקון – ואין קץ לרשימה".¹⁷ ויותר מכך – "ניצוד חיים עכריים טהורים בבית, בדחוב, במוסדות הציבוריים, נשתדל שיהיו פרברינו נקיים ויפים ומוסדותינו מופתים של סדר ותועלת. באופן זה, על-ידי דוגמה חיה ומרוכזת, גם

15 בעניין זה ראה ש' (אנשו) שטיפסל, דרכו של נחום סוקולוב מן הפוזיטיביזם היהודי-פולני אל התנועה הציונית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב 1994.

16 ז'בוטינסקי, 'המשבר הערבי', הארץ, 9.8.1920.

17 'עבודה ומצב-רוח', חדשות הארץ, 27.10.1919.

18 'אחריות', חדשות הארץ, 8.10.1919.

19 אחדות העבודה/ירחון מפלגת פועלי ארץ-ישראל, א, תל-אביב, מאי 1930, עמ' 29-43.

20 ראה אצל מ' ברינקר, עד הסימטה הטבריאנית, תל-אביב 1990, עמ' 157-190.

21 ח' ברנר, 'בחיים ובטפרות', כל כתבי י.ח. ברנר, כרך שני, תל-אביב תשכ"א, עמ' 66.

העובדה שהמגמה השנייה היא זו שהיתה הדומיננטית להלכה ולמעשה גרמה לכך, שתהליך התגבשותה של התרבות העברית בארץ ישראל היה תוצאה של תהליך כפול של 'invention': 'המצאת' התודעה ההיסטורית התרבותית המשותפת, ו'המצאה' או כינון דיאלוג תרבותית חדשה לפי דגמים קבועים מראש.²² אכן, הספרות העברית והפובליציסטיקה העברית מילאו תפקיד מרכזי ביצירתה ובהפנמתה של התודעה הלאומית הזאת.²³ הם היו גורם מכריע במקרה הציוני, כמו במקרים אחרים, בעיצובם של 'דעת קהל' חדשה ושל תפיסת העולם הלאומית.²⁴ ביאליק, שדחה בתקיפות נסיגות להתערבות 'פוליטית' ביצירת התרבות, ראה ביוצריה את אנשי הרוח החופשיים משיקול פוליטי ומהכוונה פוליטית. כלפי אוסישקין ציטט מרברי ארנסט רנאן, כי "דאנשה, פטראדקי ואמני הריניסאנס יסרו את אחדות איטליה, וגיתה, שילר, קאנט והרדר יצרו את ארץ האכות בגרמניה".²⁵ אחרים הוסיפו למשוררים ולסופרים את המורים כמי שממלאים את התפקיד המכריע ביצירת נכסי התרבות המשותפים. אולם תמימות היתה זאת מצידו להפריד בין פוליטיקה לתרבות. הכרעות חשובות בתחום התרבות היו פועל יוצא של תפיסה פוליטית ושל מגמות פוליטיות. אוסישקין עצמו, המושא לביקורתו של ביאליק, מילא תפקיד חשוב בעיצובה של התרבות העברית באמצעות תמיכתו הפעילה כמנהלה של 'הקרן הקיימת לישראל' בפעילות התרבותית של 'מועצת המורים', שהיה לה תפקיד מכריע בעיצוב מערכת הלימוד ומיסוד טקסי תג בבתי הספר בארץ ישראל בשנות השלושים והארבעים.²⁶

ביאליק, כמוהו כרבים אחרים, העניק לספרות היפה את תפקיד המפתח בעיצובה של התרבות החדשה. תפיסת הספרות היפה כמכשיר ראשון במעלה הראוי לעידוד ולטיפוח ועצם הענקתו לה את התפקיד המחנך והמעצב היו תוצאה ישירה של התפיסה שלספרות היפה יש מעמד מרכזי כביטוי של תרבות וכמכשיר של תרבות ותרבות במסגרתה של התנועה הלאומית. ואכן, ספרות יכולה לעצב נורמות מחשבה, ערכים ודגמי התנהגות, וכן לתת לגיטימציה לערכים החדשים, אולם היא אינה תחליף למערכת תרבותית על כל היקפה ורבייה. 'ספרות התחייה' תרמה הרבה ליצירת העולם האידיאלי והתוויתי של

22 א' אבי-זהר, 'הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ ישראל 1882-1948', קתדרה, 16 (1980), עמ' 165-189.

23 נ' סוקולוב, 'מגמת פנינו', ספר השנה/שנה ראשונה [ורשה] תר"ס/1900, עמ' 5-14.

24 דאה בעניין זה אצל 'פרנקל, נבואה ופוליטיקה: סוציאליזם, לאומיות ויהודי רוסיה, 1862-1917, תירגום: ע' כרמל, תל-אביב 1989, עמ' 65-157.

25 'תרבות ופוליטיקה', רבני ספרות (לעיל, הערה 2), שם, עמ' רמה.

26 ראה: שושנה סיטון, "חינוך ברוח המולדת": התכנית החינוכית של "מועצת המורים למען קק"ל", חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, 1995.

התנועה הלאומית, ואין ספק כי היו מי שהצטרפו לתנועה בזכות כוחה המעורר של הספרות היפה, או לטובקריאת הספרות היפה ביטאו את ויקתם לתנועה הלאומית ולרעיון הלאומי. הספרות היתה המרכיב החשוב ביותר של הלאומיות החדשה; אבל היא זכתה למעמדה זה רק משום שהיתה קיימת תנועה לאומית, פרי פעולתם של קבוצות אינטליגנציה ואנשי-עט (literati) של אגודות, מועדונים ומפלגות פוליטיות.

דובדי התנועה הלאומית סברו, שהלאומיות היהודית החדשה לא תהיה תופעה שלימה ובשלה קודם שתפתח ותטפח את מכלול התכנים התרבותי שלה - וממילא תקים את מוסדות התרבות הנחוצים לשם הקמת המכלול. לא רק הזדמנות המכונה 'ציונות רוחנית', ברוח משנתו של אחד-העם, הרגיש את הצורך ביצירת המירקם התרבותי (וזהו זה, צריך להרגיש, התייחס ל'תרבות' באמת מידה אליטיסטית ומצמצמת).²⁷ לא היה בעצם שום זרם בציונות שלא העמיד במרכז סדר העדיפויות הלאומי את בניין מוסדות התרבות, יצירת המכלול התרבותי וקביעת הנורמות המחייבות שלו. המאמץ הקולקטיבי המאורגן של היישוב היהודי הוקדש לבניית מוסדות התרבות וליצירת הנכסים השונים של התרבות הלאומית.²⁸ במקרה של הלאומיות היהודית התביעות היו גדולות במיוחד. הלאומיות היהודית החדשה (ובעיקר זאת החילונית) נתבעה ליצור מערכת חלופית למערכת הדתית הישנה' ולהציע לא רק נכסי תרבות בעין - ספרות יפה, אומנות, פולקלור וכדומה - אלא בעצם תמונת עולם חדשה והשקפת עולם חדשה. את היומרה הרדיקלית (והאוטופית) הזאת ניסח יפה יצחק טבנקין כשכתב כי בתקופת העלייה השנייה -

לראשונה הועלתה אז במחשבה העברית שאלת קיום האומה וגורלה, ועצם השאלה היתה ריבולוציונית לגבי מאות השנים הקודמות. כל יסודות החיים וההוויה נבחנו מחדש. כל ערכי-החיים ויחסי-החיים - היחס לאדם ולטבע, לדת ולעבודה, היחס לילד ולמשפחה, לארץ ישראל ול'גויים' - הכל מוצג כפרובלימות שונים בהן. לראשונה נעשה ניסיון להבנת ההיסטוריה העברית, שיש שירה יהודית-לאומית ושירה עממית ונגינה יהודית.²⁹

התרבות הלאומית בהקשר הציוני הארצישראלי נתפסה כמי שצדיכה לעצב את התבדה היהודית החדשה שנוצרה בארץ ישראל ולתת לה תוכן כולל. לעצב את התבדה, כלומר את הנוף האנושי, אך גם את 'הנוף הטבעי' ואת הזיקה ההדדית שבין התבדה

27 ראה י' שביט, 'Ahad Ha-Am and the Hebrew National Culture: Realist or Utopianist?', *Jewish History*, vol. 4, no. 2/Fall 1990, pp. 71-88.

28 תיאור מפורט של התהליך הזה ותוצאותיו מובא בכרך הנזכר על תולדות התרבות העברית בתקופת המנדט (הערה 1) של תולדות היישוב היהודי.

29 י' טבנקין, 'המקורות', ב' חכס (עורכת), ספר העלייה השנייה, תל-אביב תש"ז, עמ' 24.

הרעות הפוליטיים והאידיאולוגיים ולמרות האוריינטציות התרבותיות השונות, ולפעמים הידיבות, נוצר בסיס רחב של הסכמה ושותפות: השפה העברית זכתה למעמד של 'שפת תרבות' בלעדית; הספרות העברית לכל גווניה (ובכלל זה הספרות המתורגמת לעברית) הפכה לנכס משותף; החינוך, למרות שניתן במסגרות של 'זרמים', התבסס גם הוא על ערכים משותפים. אומנם השתלבו במערכת התרבותית גם הרבה רכיבים 'זרים', אבל לא היה ספק שצביונו של היישוב עוצב ונקבע על-פי המערכת התרבותית הדומיננטית – זאת הלאומית. מבחינה זאת נראה לי שנכון לומר, כי אין כל ספק בעובדה שהתנועה הלאומית, כפי שגובשה והתמסדה במסגרת החברה היישובית, הצליחה בתוך תקופת זמן קצרה באופן מפתיע לגבש את רוב הרכיבים של התרבות הלאומית החדשה ולמסרם. העובדה, שלאורך כל תקופת המנדט נשמעו דברי ביקורת, ובכלל זה דברי ביקורת קשים ונוקבים, על אופיה של התרבות ועל ערכיה וכללי התנהגותה, איננה יכולה לעמעם את ההישג הזה. הרבה מהביקורת הנוקבת אפשר להסביר בכך, שמודל האב האוטופי לא מומש ועל כן נבחנה המציאות התרבותית על פי מערכת ציפיות גבוהה ובלתי אפשרית. תפיסה אוטופיסטית כזאת של דמות 'התרבות הלאומית' כתרבות אחידה בכל חלקיה מהווה עד היום בסיס לפולמיקה בדבר קיומה או אי-קיומה של 'תרבות עברית' (או 'תרבות ישראלית') ולניסיון הבלתי נלאה להגדיר באופן נורמטיבי ומחייב את אופיה.

לשם כך לא היה די בהקמת מוסדות התרבות ומנגנוני התרבות. הכוח המניע מאחורי הקמתם לא היה רק הרצון ליצור 'סל תרבות' עשיר, אלא גם לטבוע חותם ערכי מובהק. לכן סבה הפולמיקה התרבותית משנות השמונים של המאה ה-19, כפי שהתנהלה בין הלאומיים לבין יריביהם ובין הלאומיים לבין עצמם, בדיוק סביב שתי הנקודות הללו: כלפי הידיבים צריך היה לטעון שהיהודים אכן יצרו את כל נכסי התרבות הנחשבים, וכי יצדו אותם במסגרת ההווה הלאומית וכתלק בלתי נפרד ממנה; כלפי פנים הויכוח היה בשאלה מהן אמות המידה שעל פיהן אפשר יהיה לקבוע מה 'שייך' לתרבות הלאומית, מה אכן מכסא את רוחה ואת סגנונה הסגוליים, ומה עומד כסתירה לה. מכאן הויכוחים שהתלוו כמעט לכל מעשה בתחום התרבות בארץ: מהו אופיה של הספרות העברית (לעומת הספרות היהודית וספרות העולם), מהו תיארונו עברי, מהו ציור ארצישראלי וכיוצא בזה.

ה

ההישג של הפיכת 'חברת מהגרים' לחברה בעלת תרבות לאומית היה הישג גדול, בהתחשב בתנאים ההיסטוריים ובהתחשב בעוצמתם של המנגנונים המכוונים והמשאבים שעמדו לרשותם. מה שהופך את החברה היישובית לחברה שהאידיאולוגיה של 'תכנון תרבות' הצליחה להתממש בה באופן רחב כלי-כך איננו רק עוצמתה של האידיאולוגיה

לבין הנוף. לא פחות מכך נתבעה התרבות הלאומית ליצור את האינטגרציה הנדרשת לאומה פוליטית מודרנית. פעמים רבות המצע התרבותי המשותף הוא זה שמהווה את הגודם המלכד של הקיבוץ הלאומי ומתגלה כחוק וכחינוי יותר מ'האינטרסים המשותפים', ואף עומד מעל האינטרסים המנוגדים של חלקי האומה. האידיאולוגים של התרבות הלאומית היו על כן חרורי הכרה, כי במקדה ההיסטורי של העם היהודי, שחלקו מבקש להפוך לאומת תרבות חדשה (ולאומה פוליטית), יש צורך להתגבר לא רק על ניגודים סוציאליים אלא גם על ניגודים תרבותיים. כלומר, תפקידה של התנועה הלאומית ליצור את התרבות הלאומית שתהפוך לדבק המלכד – והמסמן – של האומה. על התרבות הלאומית הוטל תפקיד של סוציאליזציה ושל 'חינוך מחדש', ובכלל זה של עיצוב 'יהודי חדש', בעל ערכים חדשים ורפואי התנהגות חדשים.

כתוצאה מהנחות היסוד המוסכמות הללו הטילה האידיאולוגיה הלאומית על עצמה ועל המוסדות המייצגים אותה ומבצעים אותה משימה כבדה מנשוא: לכונן מבראשית מערכת תרבותית מלאה ושלמה שתיתן ביטוי לזהותה החדשה. לפיכך היתה מעורבת בהכרעות בשדה התרבותי, ויצירת התרבות נעשתה על-פי דגמים מוכנים מראש של תרבות. לשם כך צריך היה להקים מנגנוני תרבות שיעשו את הברירה הנכונה על פי הדגם הרצוי. האידיאולוגיה הקדישה תשומת לב רבה למה שקרבר (Kroeber) קורא value culture,³⁰ כלומר היא עסקה באופן אינטנסיבי בשאלות של ערכים ונורמות. על מנגנוני התרבות הוטל התפקיד לפקח על עיצוב מערכת הערכים של החברה וליצור מוסדות שתפקידם יהיה למסד את הערכים הללו. המערכת, שקרבר קורא לה real culture, הוכפפה על-ידי האידיאולוגיה למערכת הערכית.

יוצריה של התרבות החדשה של היהודים בארץ ישראל, שהתכנתה 'תרבות עברית' (כדי להבליט ולהדגיש את 'יחודה'), לא היו המנגנונים השלטוניים של מוסדות התנועה הצינונית והיישוב. ההסתדרות הצינונית לא הקימה מחלקה לתרבות, ואילו למחלקת התרבות של הועד הלאומי היתה השפעה מועטה. הקמת מוסדות התרבות נותרה בידי יומים תרבותיים ציבוריים ופרטיים. כך התהווה מצב שבו, מצד אחד, היומרה לייצוג תרבות על-פי דגם-אב כולל היתה רבה, אבל לא היה קיים מנגנון דיכווי וריבוני אחד ויחיד שיוכל לבצע את המשימה. התרבות היהודית החדשה היתה חשופה להשפעות שונות. במוקדי הכרעה שונים נתקבלו החלטות שונות בכל הנוגע לעיצובו של הדפרטואר התרבותי ולתוכנו. ואף על פי כן התגבשה התרבות הלאומית החדשה על בסיס של הסכמה רחבה ויצדה נכסי תרבות משותפים. מערכת החינוך, הספרות העברית, התיאטרון, תנועות הנוער וכדומה יצדו דפרטואר מוסכם. למרות חילוקי

A.L. Kroeber, 'Real and Value Culture', *The Nature of Culture*, The University of Chicago Press 1952, pp. 152-166 30

בין אומה יוצרת תרבות לתרבות יוצרת אומה

השאלה מהם ערכי התרבות שצריך להפיץ.³³ מה שנתפס כחוסר הצלחה לממש את הכוונה הזאת הוליד מצד אחד התבוננות לאחור אל שנות השלושים והארבעים כאל 'תור הזהב' של התרבות העברית הלאומית, ומצד אחר ביקורת קשה על האידיאולוגיה השלטת, שהיא שמה בכישלון בתחום הפצת הערכים הנחוצים ובהפצה מכוונת של ערכים בלתי נכונים,

בכל מקרה, תולדות התרבות של היהודים בארץ ישראל בתקופת המנדט הן סיפור של 'בניין תרבות לאומית' בתוך פרק זמן קצר ובאינטנסיביות מדוברת. כתוצאה מכך הושגה לבירות חברתית ופוליטית רבה באותה תקופה. התהליכים החברתיים והתרבותיים שיצרו את האופי ההטרוגני של התרבות הלאומית הזאת כירסמו בה בדמותם של מגמות מודרניסטיות (=אוניוורסליסטיות), ערכים אינדיוידואליסטיים, התרופפות ה'קולקטיוויזם', התחזקות המסורתיות (traditionalism), האורתודוקסיה והעדתיים, היקף נוכחותה של התרבות 'הזרה הלא עברית', וכדומה. אבל אלמלא נוצר ונוצק המרכז התרבותי הדומיננטי החזק בתקופת היישוב, היתה ההטרוגניות הזאת עלולה למוסס את מעמדה של התרבות הלאומית כדבק הכרחי של שותפות, זהות וזיקה. בלעדיו לא היתה החברה בתקופת המנדט יכולה להתקיים ובלעדיו לא היתה גם 'התרבות הישראלית' יכולה להתקיים ולתפקד.

המכוונת, ואיננו טמון בכוחם של מנגנוני התרבות של החברה הוולונטרית, אלא ברצון ליצור שותפות תרבותית וביכולת להשתמש בנכסי תרבות ישנים וחדשים כאחד כדי להפוך אותם במהירות רבה לנכסים פעילים ומופנמים בקרב ציבוריות רחבה. לא פחות מכך היתה תדומה מכרעת לשאיפה ליצור תורה בעלת 'רמת חיים תרבותית גבוהה', כלומר, חברה שברשותה כל נכסי התרבות הנחשבים כנכסים של תרבות מודרנית גבוהה, ולתפיסת יצירתה של התרבות הזאת כפרויקט לאומי חברתי ראשון בחשיבותו. חשוב להדגיש, כי גם המרכז התרבותי הדומיננטי לא היה אחיד בצביונו ובודאי שלא יצר 'תרבות יישובית' בעלת אופי אחיד, המבוססת על נורמות אחידות וסדר עולם חברתי תרבותי בעל כללים מוצקים וחד משמעיים. מי שמתאר כך את פני התרבות של היישוב בתקופת המנדט, מתאר תבנית איראלית ולא מצב דיאלי, ונשען על טקסטים המעצבים מציאות בדויה או רצויה, ולא על בחינה של המערכת התרבותית על כל חלקיה ודבריה.³¹ הוא יוצר 'מיתוס' של תרבות לאומית אוניפורמית על מנת שניתן יהיה לנגד אותו עם רמות התרבות שבמסגרת החברה הישראלית הדיבורית. למעשה אפשר למצוא הרבה ממרכיביה של 'התרבות הישראלית' ההטרוגנית כבר ב'תרבות היישוב', אולם אין ספק שהתגבשותו של מרכז תרבותי לאומי דומיננטי יצרה את תודעת הזהות העצמית של רוב היישוב ואת הגדרתו העצמית. יותר מזה: היא יצרה בתוך תקופת זמן קצרה, ובמסגרתו של יישוב שמנה כחצי מיליון נפש בסוף התקופה, מכלול רחב של מוסדות תרבות ונכסי תרבות מכל סוג שהוא. היא וצרכי התרבותיים של היישוב כצרכן תרבות גרמו לכך שהתרבות העברית אכן הצליחה לספק סוגים שונים של תרבות עברית ותרבות בעברית.³² הצלחה זאת היתה הסיבה לכך שאחרי הקמת המדינה נדמה היה ל'מתכנני התרבות' שאפשר – ואף צריך – להשתמש במנגנונים של המדינה החדשה לא רק כדי לשמר את מעמדו וכוחו של המרכז הדומיננטי הזה, אלא גם כדי להרחיב את תחולתו על העלייה החדשה, אשר נתפסה כזרה לגמרי לערכי של המרכז. מראשית שנות החמישים נעשה מאמץ אינטנסיבי להטמיע את הערכים התרבותיים החדשים בכלל החברה, ובעיקר בקרב העלייה ההמונית. אומנם נמצאו מי שגילו חשש מפני מעורבותו של מנגנון המדינה ביצירת ערכי תרבות ובהפצתה, אבל חשש זה התבטל על פי רוב מפני החשש הגדול יותר: שלא יהיה בכוחו של המרכז התרבותי לברו לעצב את החברה הישראלית. שוב, הויכוח בשנות החמישים לא היה על עצם ההנחה שמרכז תרבותי אליטיסטי רשאי – וחייב – להפיץ ולהשליט ערכי תרבות, אלא על

33 ראה: מ' קרן, העט והחרב: לבטיה של האינטליגנציה הישראלית, תל-אביב 1991; הנ"ל, Ben Gurion and the Intellectuals: Power, Knowledge, and Charisma, Northern Illinois University Press, 1989; 'שביט', 'משפחות', אוטופיה ופסימיות בשנות החמישים: עיון בביקורת על 'המדינה הן-גודיונית', עיונים בתקומת ישראל, כרך שני, המרכז למורשת בן-גוריון ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 1992, עמ' 56-78; וכן הנ"ל: 'כינסי אנשי הרוח ומעמד האמנות הפלסטית בשנות ה-50', ג' בלס (עורכת), קבוצת העשרה 1951-1960, קטלוג התערוכה, רמת-גן 1992, עמ' 33-38.

31 ראה דוגמא טיפוסית לכך במאמרו של דן מירון 'מוסף אל סוף: חתימת שירת ה"ישוב" והולדת "שירת המדינה" ביצירת יונתן רטוש', אליעזר כגן וחיים שוהם (עורכים), צפון, כרך ב, קיבוץ ספרותי, חיפה תשנ"ג, עמ' 105-109.

32 'שביט', 'תרבות עברית ותרבות בעברית', קתדרה, 16 (תש"ם), עמ' 190-193.